

Στοιχεία Διατροφής των Μεσσηνίων κατά την Αρχαιότητα

Η γεωγραφική θέση της Μεσσηνίας στη δυτική ακτή της Πελοποννήσου, οι εύφορες κοιλάδες γύρω από τον πλωτό και πλούσιο σε ψάρια ποταμό Πάμισο στα νοτιοανατολικά της χώρας, και του Βαλύρα, με τους παραπόταμους που διασχίζουν το Στενυκληρικό πεδίο προς βορρά, σε συνδυασμό με το ήπιο Μεσογειακό κλίμα, την ανέδειξαν σε περιοχή ευνοημένη από τη φύση με μεγάλη ποικιλία ζώων που ζουν στην ξηρά και υδρόβια ζωικά είδη, καθώς και με ευρεία παραγωγή αγροτικών προϊόντων, με το ελαιόλαδο να αποτελεί το σημαντικότερο από αυτά.¹ Εκτός από τους ελαιώνες, οι αμπελώνες και οι οπωρώνες σύκων συνεχίζουν σήμερα να κυριαρχούν στις πεδιάδες της Μεσσηνίας.

Το πεδίο της Στενυκλάρου περιλαμβάνεται στη σημερινή πεδιάδα του Μελιγαλά, ενώ το νοτιότερο τμήμα της Μεσσηνιακής πεδιάδας ονομάζεται Μακαρία (Ευλογημένη) πεδιάδα του κάτω Πάμισου ποταμού (Στραβ. 8.4.6). Αγνώ την ετυμολογική προέλευση της λέξης «Μελιγαλάς», όμως το μέλι και το γάλα που έρχονται αναπόφευκτα στο νου, παραπέμπουν σε θεϊκές τροφές και σε μυθικών διαστάσεων αγαθά της γης. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου το γεγονός ότι οι κάπροι, τα κοπάδια αγελάδων, τα άγρια σύκα, το κρασί και τα άλλα προϊόντα, τα διάφορα είδη φυτών και ζώων αναμιγνύονται συχνά με γεγονότα της Μεσσηνιακής ιστορίας, στην τοπογραφία και στην αρχαιολογία, στο τέταρτο βιβλίο του Πausανία τα *Μεσσηνιακά* (4.4.3, 4.15.6). Πληροφορίες για την οινική παραγωγή στη Βενετοκρατούμενη Μεσσηνία, στοιχεία για τις ποσότητες τοπικής κατανάλωσης και εξαγωγών, όπως και για τους σχετικούς δασμούς τους, μπορούν να αναζητηθούν στην αναφορά του Zacharia Bembo (Topping 1981).

Σε Ελληνιστική εναγική πυρά ιερού ηρώος στην αρχαία Μεσσήνη, βρέθηκε σημαντικός αριθμός πυρακτωμένων σπόρων από σταφύλια (*vitis vinifera*), ελιές (*olea europaea*), κουκουνάρια, (*pinus pinea*), αμύγδαλα (*amygdalus communis*), και κάτσανα (*castanea sativa*).² Παρόμοιοι πυρακτωμένοι καρποί και σύκα εντοπίστηκαν σε ταφές νηπίων του 2^{ου} προς 3^ο αιώνα μ.Χ. στο ταφικό μνημείο αριθ.17 έξω από την Αρκαδική Πύλη.³ Ο Πausανίας επισημαίνει (6.26.6) ότι λινάρι, κάνναβη και βύσσος καλλιεργούνταν

¹ Ο Πάμισος: Πaus. 4.34.1. Πρβλ. Tyrtaeus fr. 4.3 (Diehl): Μεσσήνην ἀγαθὸν μὲν ἄροῦν, ἀγαθὸν δὲ φυτεύειν; Roebuck 1945.

² Megaloudi 2004.

³ Themelis 1996a, pl. 55a.

στη γειτονική Ηλία όπου υπήρχε και ανεπτυγμένη βιομηχανία μεταξιού. Τα ίδια προϊόντα υπήρχαν επίσης και στη Μεσσηνία.⁴

Η θάλασσα που περικλείει τις δυτικές και νότιες ακτές της Μεσσηνίας, όχι μόνο παρείχε αλιευτικά προϊόντα στους κατοίκους της, αλλά συνέδεε επίσης τον πληθυσμό της περιοχής με την ευρύτερη Μεσόγειο και την Αδριατική μέσω των λιμανιών της Πύλου και της Κυπαρισσίας. Στα δασώδη όρη της Μεσσηνίας, εκτός από ξυλεία, υπήρχε πάντα και άφθονο κυνήγι. Δεν έλειπαν οι αγριόχοιροι, οι λαγοί, τα κόκκινα ελάφια και οι καφέ αρκούδες.⁵ Στις πλαγιές και τα λιβάδια έβοσκαν άλογα, βοοειδή και αιγοπρόβατα, γεγονός που σημαίνει ότι υπήρχε παραγωγή γάλακτος, τυριού και κρέατος, ενώ πουλερικά και μελίτσια ενδημούσαν στις αυλές των σπιτιών. Σύμφωνα με τον αρχαιοζωολόγο Günter Nobis, μεγαλόσωμα βοοειδή εκτρέφονταν σε ορισμένες περιοχές, ενώ πολλά οστά νεαρών αλόγων βρέθηκαν στη νότια αυλή του Ασκληπείου της Μεσσήνης, μαζί με οστά μικρών ιθαγενών πτηνών. Η παραγωγή παραδοσιακού τύπου τυριών όπως η Μεσσηνιακή σφέλα φαίνεται ότι έχει ξεκινήσει από την αρχαιότητα. Αρκετά σημαντικός αριθμός θραυσμάτων από κυψέλες μελισσών ήρθαν στο φως στο πλαίσιο πρόσφατων ανασκαφών σε διάφορα σημεία γύρω από την πόλη της Μεσσήνης.

Για τα άλογα και τα λοιπά βοσκήματα της Μεσσηνίας χαρακτηριστικό είναι το χωρίο του Πλάτωνα (Αλκιβιάδης, 1.122d): «οὐδὲ μὴν ἵππων γε, οὐδ' ὄσα ἄλλα βοσκήματα κατὰ Μεσσήνην νέμεται».⁶ Παρόντα ήταν επίσης τα χοιροστάσια. Οι χοίροι, η ντόπια «γουρουνούλα», υπήρξε η εθνική τροφή των Μεσσηνίων, ειδικά κατά τη Ρωμαϊκή εποχή, όπως άλλωστε και σήμερα. Η αύξηση στην κατανάλωση χοιρείου κρέατος στη Ρωμαϊκή εποχή προκύπτει από τη μελέτη οστών ζώων που βρέθηκαν στη Μεσσήνη. Σύμφωνα με τον αρχαιοζωολόγο Günter Nobis, οι χοίροι της Μεσσήνης ανήκουν σε ιθαγενή φυλή που ήταν ευρέως διαδεδομένη κατά την αρχαιότητα. Στη Ρώμη, από την ύστερη Δημοκρατία και μετά, και στην Αλεξάνδρεια και στην Κωνσταντινούπολη από τον 3^ο και 4^ο αντίστοιχα αιώνα μ.Χ., η τροφή που διανεμόταν δεν αφορούσε μόνο σε δημητριακά ή ψωμί, αλλά και σε λάδι, φθινόκρασί και χοιρινό κρέας. Οι εκδοροσφαγείς (κρεσπώλες) χοιρινού (οι αποκαλούμενοι στα

⁴ Η καταγραφή της ιδιοκτησίας του Nicola Acciaioli στον Μωριά αναφέρεται συχνά στο Βουλκάνο (Ιθώμη) όπου, μεταξύ άλλων, γίνεται αναφορά σε παραγωγή από κουκούλια μεταξοσκώληκα (*cuculium sirici*), η οποία κατέβαλε τους οφειλόμενους φόρους στον φεουδάρχη: Longnon and Topping 1969, 95-101. Για το μετάξι, την εισαγωγή του και την καλλιέργειά του γενικά στην Ελλάδα, βλ. Richter 1929, 27-33. Έξη τμήματα μετάξινης ένδυσης που βρέθηκαν σε ταφικό μνημείο του πέμπτου π.Χ. αιώνα στον Κεραμεικό της Αθήνας είναι πιθανόν να έχουν γίνει στην Αμοργό: Miller 1997, 77-79 με επισκόπηση βιβλιογραφίας.

⁵ Themelis 1987, 103-104; 2001, 84, pl. 51a. Για τις αρκούδες βλ. Comstock and Vermeule 1971, 147, no. 172, and 346-347, no. 486.

⁶ Πλατ. Αλκ. 1.122δ. Έχει εκτιμηθεί ότι στις πεδιάδες της Μεσσηνίας γύρω από την Ιθώμη έβοσκαν περίπου 1.000 άλογα, 2.100 ημίονοι και 1.500 όνοι: Roebuck 1945, 158. Για τους ίππους της Μεσσηνίας, βλ. Πολυβ. 4.15.6 και 5.20.1.

λατινικά *suarii*) εφοδιάζονταν από τις πόλεις που διέθεταν χοίρους ή ελάμβαναν χρήματα για την αγορά των κρεάτων.

Τα σιτηρά δεν αφθονούσαν διότι οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις ήταν σχετικά μικρού μεγέθους. Εντούτοις, ο μεγάλος αριθμός κυκλικών και τετράγωνων μυλόπετρων που ήρθαν στο φως από διάφορες ανασκαφές υποδεικνύει ότι κάθε οικογένεια άλεθε το δικό της σιτάρι και κριθάρι και διέθετε το δικό της ψωμί και αλεύρι.⁷ Σε περιόδους έλλειψης – εισβολές εχθρών ή σιτοδείας – φαίνεται ότι υπήρχαν εισαγωγές σιταριού, κυρίως από την Ιταλία, με τη μεσολάβηση των Μεσσηνιακών αρχών.⁸ Μια επιγραφή (*IG V 1, 1379*) από τη Θουρία, του 1^{ου} αιώνα π.Χ. παρέχει λεπτομέρειες αγοράς σιταριού με δημόσια χρήματα, και διανομής του πλεονάσματος σε πολίτες με τη μεσολάβηση αξιωματούχων. Κάθε νοικοκυριό διέθετε τον αργαλειό του για την ύφανση ρουχισμού και κλινοσκεπασμάτων, όπως μαρτυρούν οι χιλιάδες αγνύθες, τα υφαντικά δηλαδή βάρη κάθε τύπου των ύστερων Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων.⁹

Από τη μακρινή αρχαιότητα, ο πλούτος της Μεσσηνιακής αγροτικής παραγωγής, «καλή για το όργωμα, καλή για τη φύτευση» (*Μεσσήνης αγαθόν με αρούν, αγαθόν δε φυτεύειν*) κατά τα λεγόμενα του ποιητή Τυρταίου, ήταν το πρώτο μέλημα της κατακτητικής πολιτικής της Σπάρτης.¹⁰ Όλα τα στοιχεία τα σχετικά με την ανεξάρτητη Μεσσηνία και την πρωτεύουσά της Μεσσήνη μετά το 369 π.Χ. αποκαλύπτουν μια συντηρητική κοινωνία, οικονομικά αυτάρκη και κλειστή, με τιμοκρατικό πολίτευμα και οικονομία στηριγμένη κυρίως στη γεωργία.¹¹ Η αγροτική περιουσία και η γαιοκτησία της οικογένειας αποτελούσαν τα θεμέλια της οικονομικής ζωής και βασική προϋπόθεση ανάληψης δημόσιων αξιωμάτων από τα άρρενα μέλη της οικογένειας. Οι Μεσσήνιοι είχαν άμεσες εμπορικές επαφές με την Αλεξάνδρεια, όπως προκύπτει σαφώς, μεταξύ άλλων, από τα συχνά ταξίδια του Μεσσήνιου μεγαλέμπορου Νικαγόρα κατά το δεύτερο ήμισυ του 3^{ου} αιώνα στην αυλή του Πτολεμαίου IV του Φιλοπάτωρα (221-203 π.Χ.) στην Αλεξάνδρεια.¹² Μια εισβολή που πραγματοποιήθηκε από τους Αιτωλούς υπό την ηγεσία του Δωριμάχου το 221 π.Χ., είχε στόχο την απαγωγή

⁷ Οι μυλόπετρες και τα πήλινα μαγκάλια αποτελούν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

⁸ Roebuck 1945, 153.

⁹ Μια μελέτη των βαριδιών των αργαλειών από την αρχαιολόγο Ελένη Γκίκα βρίσκεται επί του παρόντος σε εξέλιξη.

¹⁰ Βλ. αριθ. 1 ανωτέρω.

¹¹ Rizakis and Touratsoglou 2005, 69-82; Luraghi 2008, 286-291 and 337-340.

¹² Πλατ. Κλεομ. 35. Ο Νικαγόρας είχε καλωσορίσει τον Αρχίδαμο, εξόριστο αδελφό του Βασιλέα Άγη της Σπάρτης στο σπίτι του στη Μεσσήνη: Πολυβ. 5.37, Πλατ. Κλεομ. 35; Roebuck 1941, 68. Για το εμπόριο αλόγων, βλ. Rostovtzeff 1922, 167-168. Οστά αλόγων στη Μεσσήνη: βλ. Ανωτέρω αριθ. 7. Η ανακάλυψη ενός χάλκινου χαλιναριού αλόγου στο δρόμο που οδηγεί από το Ασκληπιείο στο Στάδιο αποτελεί επιβεβαίωση της εκτροφής αλόγων στη Μεσσηνία: Themelis 1998, 122, pl. 63β. Για τους Μεσσήνιους εκτροφείς αλόγων, βλ. Themelis 2007.

ζωικού κεφαλαίου, ενώ μια δεύτερη εισβολή προσέβαλε το μεγάλο κτήμα του Μεσσηνίου Χείρωνα, που βρισκόταν κοντά στην πόλη της Μεσσήνης.¹³

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, οι Μεσσήνιοι ήταν αυτάρκεις ως προς την παραγωγή ελαίου και τοπικού οίνου, προϊόντα τα οποία αποθήκευαν και μετέφεραν σε οξυπύθμενους αμφορείς κνιδιακού τύπου τοπικής κατασκευής, χωρίς όμως σφραγίσματα στις λαβές τους.¹⁴ Η αυτάρκεια οίνου μπορεί να συνεπάγεται έμμεσα και από την εύρεση σχετικά μικρού αριθμού εισηγμένων αμφορέων μεταφοράς οίνου από εγνωσμένα οινοπαραγωγικά κέντρα της αρχαιότητας. Από τους 124 συνολικά εισηγμένους αμφορείς κρασιού τους οποίους έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη στη Μεσσήνη, 66 προέρχονταν από τη Ρόδο, 41 από την Κνίδα και 7 από την Κω, ενώ από ένας αποδίδεται αντίστοιχα στην Κόρινθο, στην Κέρκυρα και στη Χίο. Οι περισσότεροι από τους αμφορείς που αφορούν σε εισαγωγή οίνου ανήκουν χρονικά στα πρώτα χρόνια της Ρωμαϊκής κυριαρχίας μεταξύ του 146 και 30 π.Χ.¹⁵ Η παραγωγή οίνου στη Μεσσηνία πρέπει να ήταν συγκρίσιμη με εκείνη της όμορης Ηλείας, όπου στην περιοχή της Πίσας, σύμφωνα με τον Πausανία, υπήρχε συστηματική αμπελοκαλλιέργεια.¹⁶

Σχετικά με το λάδι προστίθεται, μεταξύ άλλων, η μαρτυρία επιγραφής του 42 μ.Χ. στις τρεις κεντρικές μετώπες του τετράστυλου Προτύλου του Γυμνασίου (Γυμναστηρίου) της Μεσσήνης (αριθ. κατ. 6661) που παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον. Ένα μέλος της ισχυρής Σπαρτιάτικης οικογένειας του Γάιου Ιουλίου Ευρυκλή, πιθανόν ο Σπαρτιατικός, *ἀνέθ- | ηκε ταῖ πόλει δη- | νάρια μύρια εἰς τε | θυσίας τοῖς Σε- | βαστοῖς καὶ εἰς | ἐλαίου παροχὰν | εἰς ἑκάτερα τὰ | Γυμν[άσι]α Γρ- | ἀμ[ματ]έως Συ- | νέδρων Μνασι- | στρατου τοῦ | [Φιλο]ξενίδα.*¹⁷ Ο Γάιος Ιούλιος Σπαρτιατικός (*PIR*² I 587) υπηρέτησε ως προκουράτορας (επίτροπος) του Νέρωνα και της Αγριππίνας και επίσης ως αρχιερέας του Κοινού των Αχαιών το 54 μ.Χ.¹⁸ Το λάδι δεν αποτελούσε μόνο βασικό στοιχείο της διατροφής με ιδιαίτερη οικονομική αξία, αλλά είχε και ιδεολογική σημασία για τα τους θεσμούς του Γυμνασίου και της Εφηβείας κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο και πριν από αυτήν.¹⁹

Οι εμπορικές επαφές και οι σχέσεις με τη Δύση περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, εισαγωγές από την Ιταλία, που άρχισαν ήδη να κάνουν την εμφάνισή τους από το τέλος του 4^{ου} π.Χ. αιώνα.²⁰ Τα λιμάνια της Πύλου και κυρίως της Κυπαρισσίας διαδραμάτιζαν

¹³ Πολυβ. 4.3.9-10 και 4.4.1. Roebuck 1945, 152.

¹⁴ Ομ. *II*. 9.152, για την Πήδασον ἀμπελόεσσαν Μεθώνη. Γενικά για την παραγωγή λαδιού, βλ. Hitchner 2002.

¹⁵ Zobolas and Tzamourani 2009 (μη δημοσιευμένη μελέτη).

¹⁶ Πaus. 6.22.1, Zoumbaki 2001, 47.

¹⁷ Themelis 2001c, 122-123. Για τον Μνασίστρατο, γιο του Φιλοξενίδα βλ. Orlandos 1962, 102, pl. 106, Daux 1965, *SEG* 23, 1968, 206 και 208, *SEG* 38, 1988, 337.

¹⁸ Demougin 1992, no. 494; Balzat 2005, 291 and 298.

¹⁹ Amouretti and Brun 1993; cf. Steinhauer 2008, 201-202 and 206-210.

²⁰ Kaltsas 1983, 63-67, fig. 27 (Αγγεία οίνου τύπου Γναθίας).

σημαντικό ρόλο για τη Μεσσηνία, όπως και εκείνα της Κυλλήνης στην Ηλεία.²¹ Η παραλία της Κυπαρισσίας αντίκριζε τις γνώριμες δυτικές θάλασσες και τις πόλεις με τις οποίες οι Μεσσήνιοι είχαν αναπτύξει ισχυρές πολιτικές, φιλικές και εμπορικές σχέσεις. Μεταξύ των πόλεων αυτών ήταν το Ρήγιο (το σύγχρονο Ρέτζο της Καλαβρίας) και η Μεσσάνα (η σύγχρονη πόλη Messina), όπου είχαν βρει καταφύγιο πολλοί Μεσσήνιοι της διασποράς.

Μεταξύ της Κυπαρισσίας και της Πύλου υπάρχει η νήσος Πρώτη, η οποία δεν είχε κατοίκους κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ενώ κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής κυριαρχίας υπήρχε εκεί η ομώνυμη πόλη (*πολίχνιον*) που μνημονεύει ο Στράβων.²² Σχετικά με τη ναυτιλία ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι διερχόμενοι έμποροι ναυτικοί που προσορμίζονταν στον κολπίσκο του Γραμμένου, στην ανατολική πλευρά του νησιού, χάραζαν τις προσευχές τους για ευλοΐα στους βράχους. Έφθαναν συνήθως εκεί από τη Μικρά Ασία (Μίλητο, Σμύρνη, Έφεσο, Άσσο, Σελεύκεια), την Λέσβο, την Αθήνα και τη Σικελία.²³ Οι εμπορικές σχέσεις της Μεσσηνίας με την Μικρά Ασία, παρά τις δυσκολίες που υπήρχαν λόγω της απόστασης και των κινδύνων της ναυτικής παράκαμψης της Πελοποννήσου και της πλεύσης μέσω του Αιγαίου Πελάγους, επιβεβαιώνονται όχι μόνο από τις επιγραφές της νήσου Πρώτης, αλλά και από έναν αριθμό νομισμάτων από τη Μικρά Ασία που βρέθηκαν σε Μεσσηνιακό έδαφος. Ο Ισθμός της Κορίνθου, παρά τις εντυπωσιακές προσπάθειες του Νέρωνα, δεν είχε ακόμα διανοιχθεί.²⁴ Είναι πιθανόν να συνέχιζαν να σέρνουν τα πλοία μικρού εκτοπίσματος πάνω στην αρχαία δίολκο, η οποία βρισκόταν σε συνεχείς επισκευαστικές εργασίες. Η δίολκος ήταν ένας πλακόστρωτος δρόμος, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, τον οποίο χρησιμοποιούσαν για τη μεταφορά διαφόρων αγαθών και μεγάλων λίθων λατομείων από τον Κορινθιακό στο Σαρωνικό κόλπο φορτωμένα σε κάρα τα οποία τραβούσαν άλογα ή βόδια.

Οι εξαγωγές και εισαγωγές προϊόντων στη Μεσσηνία και στη δυτική Ελλάδα από την Αδριατική πολλαπλασιάστηκαν μετά το 146 π.Χ., όπως ήταν αναμενόμενο, φθάνοντας στην κορύφωσή τους στους χρόνους του Αυγούστου και του Τιβερίου, όταν Ρωμαίοι και άλλοι πολίτες εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Μεσσήνης. Οι νέοι αυτοί κάτοικοι έφεραν μαζί τους τις συνήθειες και τις προτιμήσεις της διατροφής τους.²⁵ Οι Μεσσήνιοι είχαν διατηρήσει φιλικές σχέσεις με τους Ρωμαίους ήδη από από την αρχική τους επαφή. Αυτοκράτορες όπως

²¹ Βλ. *IG V 1*, 1421, ένας νόμος του τρίτου π.Χ. αιώνα από την Κυπαρισσία για τη ρύθμιση του ναυτικού εμπορίου, για την πληρωμή δασμού 1/50 από τους εμπόρους με την άφιξη και την αναχώρηση.

²² Θουκ. 4.13.3, Στράβων 8.3.23, σελ. 348. Πάνω από το λιμάνι της Βουρλιάς έχει διατηρηθεί τμήμα των οχυρώσεων που περιέβαλαν της μικρή πόλη Πρώτη, η οποία κατοικούνταν μέχρι τους χρόνους τους Στράβωνα.

²³ *IG V 1*, 1537-1558; Valmin 1928, 45; Lyritzis 1973, 88-90; Grandjean 2003, 84-85.

²⁴ Suet. *Ner.* 19; Alcock 1993, 141 and fig. 53.

²⁵ Kaltsas 1983, 41-44, fig. 10.

οι Τιβέριος, ο Κλαύδιος, και κυρίως ο Νέρων, αλλά επίσης και οι Τραϊανός, Αδριανός, Μάρκος Αυρήλιος, Λούκιος Βέρος και Σεπτίμιος Σεβήρος τιμήθηκαν από τους Μεσσήνιους με το στήσιμο ανδριάντων στην αγορά και στο θέατρο.²⁶ Στους χρόνους του Αυγούστου, μια πολυάριθμη ομάδα εφήβων, η οποία αναγράφεται στους εφηβικούς καταλόγους ως ομάδα «Ξένων και Ρωμαίων» προστέθηκε στις πέντε φυλές της Μεσσήνης που μαστιζόταν από μείωση του πληθυσμού. Το πρώτο στάδιο μετανάστευσης από την Ιταλία πρέπει να έλαβε χώρα στους χρόνους της ύστερης Δημοκρατίας, με πιθανότερη περιοχή προέλευσης την Καμπανία, με την οποία οικογένειες της Μεσσηνιαίας διατηρούσαν δεσμούς τουλάχιστον μέχρι την εποχή του Αντωνίνου του Ευσεβούς (138 – 161 μ.Χ.).²⁷ Η Μεσσηνιακή κοινωνία ήταν μια ευημερούσα, πολυπολιτισμική και κοσμοπολιτική κοινωνία. Η μακράς διαρκείας *pax Romana* είχε οδηγήσει στην ανάδειξη της Μεσσήνης ως πόλης υψηλού κοινωνικού και οικονομικού επιπέδου.

Χάρη σε μια επιγραφή του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα η οποία αφορούσε σε επισκευές (*SEG* 23, 1968, 205, 207, *SEG* 35, 1985, 343), γνωρίζουμε τα ονόματα τριών στοών στην αγορά: η Παντόπωλις στοά, η στοά του Νικαίου, και η στοά παρά τὸ Κρεωπόλιον²⁸). Τα παντοπωλεία και τα κρεοπωλεία της αγοράς ανεφοδιάζονταν με προϊόντα της Μεσσηνιακής γης. Στην ανατολική πτέρυγα της βόρειας στοάς της αγοράς λειτουργούσαν το αγορανομείο, όπως προκύπτει από τρεις ευμεγέθεις λίθινες τράπεζες με κοιλότητες που βρέθηκαν κατά χώραν (στην αρχική θέση τους) και χρησίμευαν για τη μέτρηση του όγκου των δοχείων του λαδιού, του κρασιού και του σιταριού που πωλούσαν οι έμποροι στην αγορά.²⁹

Τα 9,5 χιλιομέτρων μήκους τείχη που περιέβαλαν μια έκταση 290 εκταρίων, περιείχαν στο εσωτερικό τους τεράστιες εκτάσεις ανοικτού χώρου οι οποίες ήταν μεγαλύτερες από τις δομημένες περιοχές, και όπου δεν υπήρχαν κτήρια, *rus in urbe* (ἀγροὶ ἐν πόλει)³⁰, περιέκλειαν τον ορεινό όγκο της Ιθώμης για υλοτομία, λατόμηση και βοσκή, τις λιβαδικές επίπεδες επεκτάσεις που υπήρχαν στα νότια, στα δυτικά και στα ανατολικά του κέντρου της πόλης για την καλλιέργεια οπωροφόρων, ελαιόδεντρων και αμπελιών, όπως επίσης και για την

²⁶ *IG* V 1, 1448-1452; Θέμελης 2009. Οι μεγάλες τιμές που αποδόθηκαν στον Νέρωνα οφείλονται σαφώς στην εκ μέρους του ανακήρυξη της ελευθερίας της Αχαΐας το 67 μ.Χ.: Alcock 1993, 16, Grandjean 2003, 250 n. 49.

²⁷ Ιταλική μετανάστευση κατά τη διάρκεια της περιόδου της Δημοκρατίας και μεταγενέστερα κατά τους χρόνους της Αυτοκρατορίας σε πολλές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και τα νησιά, μεταξύ αυτών και η Αθήνα, η Δήλος, η Βοιωτία, η Κρήτη και η Μακεδονία. Για τη Μακεδονία βλ. Rizakis 2002, Grandjean 2003, 256-258. Για την οικογένεια των Σαιθιδών, βλ. κατωτέρω, στους αριθ. 127-133.

²⁸ Migeotte 1985; cf. Mith 2007, 47-49.

²⁹ Themelis 2009.

³⁰ Η λέξη μεταφράζεται στα αγγλικά ως “the country (σε αντίθεση με το city - πόλη), lands and fields (μη δομημένες εκτάσεις γης και πεδιάδες εκτός πόλης), a country-seat (αγρόκτημα, αγροτική εκμετάλλευση”): Lewis and Short 1955, s.v. *Rus*.

διατήρηση κατοικίδιων ζώων.³¹ Η εικόνα του αστικού τοπίου της αρχαιότητας, η ευρύτερη περιοχή της πόλης και των τειχών της, σε γενικές γραμμές δεν ήταν διαφορετική σε εμφάνιση από το σημερινό αρχαιολογικό πάρκο, με τα μεγαλειώδη, επιβλητικά αρχαία κτήρια να δεσπόζουν μεταξύ των ελαιώνων, των αμπελώνων και των χώρων καλλιέργειας οπωροφόρων και λαχανικών.³²

Η Μεσσηνία βρισκόταν σε μεγάλη απόσταση από τα πεδία των μαχών του Βορρά και της Ανατολής. Η φορολογική κρίση που επεκτεινόταν σε ολόκληρη της Αυτοκρατορία επιδεινωνόταν, παρά τις προσπάθειες του Διοκλητιανού για σταθεροποίηση της οικονομίας με το περιώνυμο διάταγμά του έτους 301, γνωστό ως *Edictum Diocletiani* στο οποίο είχαν καταγραφεί οι τιμές πώλησης όλων των προϊόντων της Αυτοκρατορίας.³³ Ένα απόσπασμα του διατάγματος αυτού βρέθηκε στην Καλαμάτα (αρχαία πόλη των Φαρών).

Με τα ανωτέρω αναφερόμενα έγινε σαφές, πιστεύω, ότι η διατροφή των κατοίκων της Μεσσηνίας κατά την αρχαιότητα χαρακτηριζόταν από φυτικές τροφές (φρούτα, λαχανικά, ψωμί, διάφορα σιτηρά, καρπούς και σπόρους), ελαιόλαδο ως κύρια πηγή λίπους, τυρί και ψάρι σε μέτριες ποσότητες, αυγά, μικρή κατανάλωση κόκκινου κρέατος και τοπικού οίνου. Αυτό είναι το μοντέλο της Μεσογειακής Διατροφής, που σήμερα είναι τόσο διάσημο για τα οφέλη του στην υγεία του ανθρώπου.

Πέτρος Θέμελης

22.11.2016

³¹ Πρβλ. Cartledge and Spawforth 1989, 133, σχετικά με την πόλη της Σπάρτης: “The impression is created of an urban habitat in Roman times which continued to comprise, alongside public buildings and private dwellings, a fair amount of vacant plots, perhaps to be imagined as under cultivation in the form of market-gardens, orchards or vineyards.” (δημιουργείται η εντύπωση ενός αστικού συγκροτήματος στους Ρωμαϊκούς χρόνους όπου συνέχιζαν να περιλαμβάνονται, μαζί με τα δημόσια και τα ιδιωτικά κτήρια, αρκετοί χώροι κενών οικοπέδων, ίσως θεωρούμενοι ως χώροι καλλιέργειας με τη μορφή κήπων-αγορών, οπωρώνων και αμπελιών).

³² Δεν επιτρέπεται η πλήρωση αυτών των εκτάσεων με στοιχεία αστικής δόμησης (*insulae*): Müth 2007, 278-289.

³³ Lauffer 1971. Ένα τμήμα του διατάγματος του Διοκλητιανού διατηρείται στο πίσω μέρος μιας προγενέστερης επιγραφής που βρέθηκε στην Καλαμάτα και υπάρχει τώρα στο Εθνικό Μουσείο (*IG V 1, 1359*).